

A FASISZTA KORSZAK ÚJABB OLASZ FELDOLGOZÁSAI

Danilo Veneruso: L'Italia fascista (1922–1945). Il Mulino, Bologna, 1984. 574. (Storia d'Italia dall'unità alla Repubblica, V);

Simona Colarizi: La seconda guerra mondiale e la Repubblica. UTET, Torino 1984. 809 l. (Storia d'Italia, vol. XXIII);

Giorgi Candeloro: Storia dell'Italia moderna I-XI. Vol. VIII: La prima guerra mondiale, il dopoguerra, l'avvento del fascismo. Feltrinelli, Milano, 1987². 465. Vol. IX: Il fascismo e le sue guerre. Feltrinelli, Milano, 1986. 537. Vol. X: La seconda guerra mondiale, il crollo del fascismo, la Resistenza. Feltrinelli, Milano, 1986. 391.

Lehet-e még újat mondani a fasizmus történetéről abban az országban, amelyben a fasizmus bukása óta eltelt négy és fél évtizedben minden esztendőre jutott legalább egy kis- vagy nagymonográfia a korszak egészéről vagy valamelyik szakaszáról, a politika-, a diplomácia- és a gazdaságtörténeti eseményekről, az antifasiszta erők küzdelmeiről, a rendszer urainak viselt dolgairól, az egyház és a fasizmus kapcsolatáról, az uralkodóház szerepéről? Van-e értelme új meg új könyveket kiadni ott, ahol a diplomáciai iratok és a kisebb-nagyobb hierarchák emlékiratai elvben mindenki számára hozzáférhetők évtizedek óta? Természetesen mindkét kérdés költői, hiszen a történészek meg sem kísérelnék az újrafeldolgozást, a kiadók pedig nem vállalnák a művek megjelentetését, ha nem lehetne valamilyen vonatkozásban újat mondani – s ha nem volna művelt olvasóközönség, amely megveszi és elolvassa ezeket a könyveket.

Az itt bemutatandó művek – lévén, hogy összefoglalások – nem annyira a szerzők saját kutatási eredményei okán érdekesek, mint inkább világnézetük, politikai krédójuk, történetírói szemléletük és módszereik különbözősége miatt.

Danilo Veneruso műve a bolognai kiadó zsebkönyv-sorozatában jelent meg a hat-kötetes *Olaszország története az egységtől a köztársaságig* ötödik köteteként. A szerző a legújabbkori történet oktatója a genovai bölcsészkaron. Veneruso nem utal arra, hogy saját kutatási eredményeket is hasznosított volna. Módszerén és könyve szerkezetén a szociológiai és politológiai megközelítés érződik. A fasizmusról alkotott fölfogásában a jelek szerint Renzo De Felicéhez áll közel; habár ez közvetlenül nem bizonyítható, minthogy a szövegben nem hivatkozik rá, jegyzetek pedig nincsenek. Az irodalomjegyzéket három, jól hasznosítható segédanyag előzi meg: egy viszonylag részletes kronológia; az 1922 augusztusa és 1945 júniusa között főnállt kormányok listája – Facta kabinetjétől Mussolini salòi kormányáig, illetve a második Bonomi-kormányig – tárcák szerint és a hivatali idő megjelölésével; továbbá tizenegy statisztikai táblázat a népességről, a tanulójútságról, a gazdaság különböző szektorairól és a külkereskedelemről, valamint a költségvetésről.

Simona Colarizi alapos munkája egy nagyszabású kiadói vállalkozás keretében látott napvilágot. *A második világháború és a köztársaság* című monográfia a huszonhárom kötetből álló, Giuseppe Galasso főszerkesztésében készült *Olaszország* (illetve Itália) *története* utolsó kötete, de a fasiszta korszak nagyobbik részét tárgyaló XXII. kötet még nem jelent meg. A hét nagy fejezetre tagolt műből csak az első három (1–361.) tartozik témánkhoz. Itt a szerző saját levéltári kutatásainak gyümölcseit is élvezhetjük: Simona Colarizi alaposan tanulmányozta és eredményesen hasznosította a rendőrségi bizalmas jelentéseket, amelyek némelyike nemcsak összintéségével, hanem úgyszólván tudományos éleslátásával döbent meg a kései olvasót. (Időnként az a benyomásunk, hogy a névtelen besúgók és a megyei rendőrfőnökök vagy párhierarchák mögött egy-egy élesszemű újságíró vagy kíméletlenül következetes politikai szociológus állt és "súgott".) Colarizi legfőbb erőssége az analitikus hajlam: jó érzéke van az események, jelenségek folyamatokba illesztéséhez, a felszín elemzése által végrehajtott tudományos "mélyfúrás"-hoz. Leírásaiban és elemzéseiben jóval nagyobb érdeklődést tanúsít az antifasiszta erők helyzete és tevékenysége iránt, mint Veneruso. A három szerző közül ő fordítja a legnagyobb figyelmet a salói köztársaságban (részben újra) kibontakozó "baloldali", "szocialista" irányzatokra, amelyek sajtóságos – de nem érthetetlen – módon együttéltek a legszélsőségesebb, legttotalitáriusabb, hitlerista fasizmussal.

Giorgi Candeloro monumentális vállalkozása harminc esztendei munkát követelt a szerzőtől. A két és fél századot átfogó mű kötetei előbb "elegáns" kiadásban jelentek meg, majd egymásután kerültek a boltokba a milánói kiadó egyetemesszékony-sorozatának szerényebb kivitelű darabjaiként. (Az itt ismertetett három kötet közül a VIII. már zsebkönyvként is két kiadást ért meg.) Candeloro a mai olasz történészek legidősebb nemzedékéhez tartozott (1909-ben született); munkássága alapján a marxista (gramscianus) történetrókok közé sorolták. A másik két szerzőhöz hasonlóan ő is társadalom-történetet írt, de a szokásosnál nagyobb figyelmet fordított a munkásmozgalomra, illetve az antifasiszta mozgalomra és a kultúrára, illetve a korszak szellemi életére. Saját kutatási eredményeket itt nemigen találunk, vitázó hajlamáról azonban – főként Renzo De Felice egyik-másik kijelentésével kapcsolatban – többször is tanúságot tesz. A X. kötetben pedig némi személyes vonatkozással is találkozhatunk, minthogy Candeloro a főleg baloldali polgári (republikánus) és szocialista elemekből szerveződött Akciópárt egyik alapítója és a fegyveres ellenállás részvevője volt. Egyébként mindegyik kötete végén igen bőséges, kommentált bibliográfia van.

Ekképpen bemutatván a szerzőket és a műveket (ha csupán dióhéjban is), az összehasonlításoknak kellene következniök. A három feldolgozás (egyes témákkal és eseményekkel kapcsolatban csak kettő) ugyanis kitűnő alkalmat kínál nem csupán a módszerek, a megközelítések összevetésére, hanem az egyes jelenségekről, fontosabb eseményekről és a társadalmi folyamatokról alkotott ítéletek összehasonlítására vagy szembeállítására is. A témára vonatkozó olvasmányok együttes terjedelme azonban mintegy 2000 nyomtatott oldal; emiatt nem lehetséges e szándék eredményes megvalósítása. Ezért csupán arra vállalkozunk, hogy bemutassuk Veneruso és Candeloro fasizmus-értelmezését, az olasz fasizmusról adott jellem-

zését és – egyes vonatkozásokban – a Fasiszta Nemzeti Párt szerepének értékelését. (Megjegyzendő, hogy az olasz tudományos szóhasználatban és a köznyelvben egyaránt különbséget tesznek "nácizmus" és "fasizmus" között; az utóbbi nem gyűjtőfogalom, hanem csak Mussolini mozgalmának, illetve rendszerének a neve.) Néhány mondat erejéig utalunk a művek magyar vonatkozásaira is.

Veneruso könyvének V. fejezetében (A nemzetközi fasizmus) azt olvashatjuk, hogy az 1922-ben hatalomra jutott olasz fasiszta rendszert Európában úgy tekintették, mint az olasz választ az általános antikommunista reakcióra, ami másutt megmaradt a hagyományosabb politikai formákban. "Ebben az értelemben az európai antikommunista erőök úgy mutatták be (és csodálták) Mussolinit, mint azt az embert, akinek, miután vereséget mért a kommunizmusra, sikerült megalapítania egy olyan politikai rendszert, amely rövid távon megakadályozza ennek újratermelődését, egyidejűleg biztosítva a 'rendet'. (...) A nemzetközi megfigyelők, lényegében, hajlottak arra, hogy a fasizmus szintén nyilvánvaló többi elemét (a szabadság elfojtása, egy totalitárius rendszer kiépítése, agresszív külpolitika és így tovább) bekebelezzék az antikommunizmus szempontjából." (Veneruso, 165–166.) Az olasz tapasztalat azonban megmutatta, hogy a fasizmus több és más, mint az antikommunista konzervatív rendszerek egyike. "Mindenekelőtt egy aktív tapasztalat volt, amely arra irányult, hogy bevonja a tömegeket a politikai direktívákhoz való csatlakozás folyamatába. (...) Ezzel az ideológiával a fasizmusnak sikerült a középosztályokat, az olasz társadalmi élet mérlegének nyelvét, áthelyeznie a maga oldalára. A középrétegek és ideológiájuk játszott a döntő szerep (a 'társadalmi előmenetelhez' kötve egyfelől és a 'nemzeti előmenetelhez' másfelől) magával hozta a politikai, gazdasági és társadalmi egyensúly totális megváltozását. Mussolinival és a fasizmussal a középrétegek hevesen berobbantak az olasz politikai színtérre, első ízben válva politikai személyzetté és kondicionálva a vezető osztály, a burzsoázia autonómiáját, amely burzsoázia csak fáradtságosan tudta fenntartani uralmát a társadalmi élet tartószektoraiban (a gazdaság, a magas kultúra) azon az áron, hogy átengedte a hatalom első személyben való gyakorlását. (...) Mussolini nélkül a fasizmus nem lett volna a két háború közti Európa egyik legfontosabb politikai jelensége... Az egyetlen közös nevező a fasiszták és az autoritárius konzervatívok között lényegében a meggyökeresedett antikommunizmus volt, a többit illetően a különbségek sokkal markánsabbak voltak, mint az affinitások." (Veneruso, 168–170.)

"1925-től 1929-ig lerakták az alapjait annak a totalitárius államnak, amely *in nuce* már jelen volt a Mussolini-kormány első három évében. Mindazonáltal a fasiszta totalitárius állam egy *sui generis* rendszer volt, amely képtelennek bizonyult, túl a propagandisztikus állításokon, átfogni az olasz társadalom egész ívét. Úgyhogy végül helytelenül totalitarizmusnak minősítették azt, ami végső soron egyetlen ember uralma volt: a fasiszta totalitarizmus netalán egy olyan intézményi és alkotmányos hiánnyal jellemezhető, amely majd megakadályozza, hogy túllépjen Mussolini személyén. (...) A vezető személyzet, különösen a politikai, elbürokratizálódott a kormányzati személyzet politikai és technikai színvonalának viszonylagos és fokozatos hanyatlásával. A neoabszolutizmus folytatásának

biztosítása érdekében fokozatosan félreállították és eltávolították a hatalom működő központjaiból a legjobb képességű és legerősebb jellemű személyiségeket, akik szembeállhattak volna Mussolini akaratával." Következésképpen a politikát sem a párt egésze vagy a fasiszmus történelmi vezetőinek csoportja dolgozta ki, hanem a "duce". Így aztán nemcsak karizmatikus vezér lett, akire szükség van "a tömegek nacionalizálásához", hanem a fasiszmus politikájának és ideológiájának produktív forrása is. "Ennek a politikának a következménye volt a 'fasiszta misztika' megszületése, amely a duce és az ő szava kultuszában és Mussolininak egy metapolitikai, kvázi vallásos piedesztálon való elhelyezésében összpontosult." (...) "A fasiszmus totalitarizmusának fokát más tényezők is gyengítették" (a Führer-prinsíp érvényre jutásának negatív hatásai kívül): "Az egyházzal, a monarchiával, a gazdaság vezető és hordozóerőivel, a katonai vezetőkkel és a hivatalnoki karral a fasiszmusnak nemcsak hogy kompromisszumra kellett lépnie, hanem sohasem sikerült uralnia e kompromisszum határait." Ezeknek az erőknél voltak a rendszer céljaival közös törekvéseik, de összességében sohasem azonosultak a fasiszmustal, és sikerült megőrizniök autonómiájukat. (*Veneruso*, 484–487.)

A fasiszmustal kapcsolatban sokan, sokszor használták – nem csak az érintettek – a "forradalom" szót. Giorgio Candeloro határozottan visszautasítja ezt már a VIII. kötet utolsó fejezetében, amikor a liberális állam válságának és a fasiszmus hatalomra jutásának körülményeit tárgyalja: "Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a válság kiútja nem volt forradalom, ahogyan a fasiszták definiálták hatalomra jutásukat, sem társadalmi, sem politikai és intézményi szempontból. Ugyanis társadalmi szempontból a válság a létező kapitalista szerkezet konszolidálásával végződött, ami nyilvánvalóan látszik már 1921 és 1922 folyamán, a *marcia su Roma* előtt. (...) Azt sem lehet mondani, hogy az 1914–22-es évek válsága forradalmi kiutat nyert intézményi és politikai síkon, minthogy ez inkább – a világháborút megelőző fél évszázadhoz képest – a tendencia megfordítását determinálta. (...) a nagy háború előestéjén, a szervezett, nagy tömegek jelenléte miatt is, Olaszország immár azon az úton volt, hogy demokráciává váljék, a konzervatív agrárcsoportok ellenállása és annak a néhány imperialista csoportnak a nyomása ellenére, amely segítette a nacionalista és antidemokratikus ideológiák elterjesztését. (...) Az 1914–22-es válság konklúziója tehát nem forradalom volt, ahogyan a fasiszták hangoztatták és ahogyan elfogadja manapság némely tudós, hanem ellenkezőleg, reakció volt, amelyet egyébiránt sok új aspektus jellemzett a hagyományos konzervatív rendszerekhez képest." (*Candeloro VIII*, 417–419.)

A középrétegek szerepét illetően ugyanitt vitatkozik a szerző Renzo De Felice tézisével, amely szerint a fasiszta mozgalom nagyrészt a felemelkedő középrétegek kifejeződése volt. "De Felice lényegében összeköti a fasiszmust a jelenkori kapitalista társadalomnak egy valóságos jelenségével, vagyis a közbülső rétegek erős számszerű növekedésével, és ezeknek egységes konzisztenciát, arculatot tulajdonít, tehát osztálytudatot és autonóm politikai cselekvési képességet. (...) A középrétegek tehát nem alkotnak és nem alkottak a fasiszmus születése és megszületésének idején egy egységes és autonóm társadalmi erőt. A kultúra, az ideológiák, a szokások és a hétköznapi mentalitás révén is alávetették magukat az ipari

és agrárpolgárságnak, habár éppen az ő soraikból került ki a kultúra- és ideológiatermelők nagy többsége: az írók, a művészek, a filozófusok, a tanárok, a tanítók. (...) Végül, ezeket nem lehet 'felemelkedők'-nek mondani, hacsak nem a számszerű növekedés értelmében, és legfőleg meghatározott, eléggé limitált kategóriák esetében, mint amilyenek a paraszti eredetű új kistulajdonosok, vagy mindazok, akik a városi kispolgárságból jöttek és a háború alatt tisztékké váltak. Mindezek attól féltek, hogy elvesztik a fáradtságosan vagy éppen szerencsésen megszerzett tulajdont és rangfokozatokat, és a fasiszta mozgalom számára manőverezhető tömeget alkottak a középrétegekhez tartozó többiekkel együtt, akiket viszont a háború megkárosított, és attól féltek, hogy elsodorja őket a proletárforradalom, úgyhogy a tehetetlenségi erő következtében tovább küzdöttek a proletariátus ellen akkor is, amikor már eltűnt az úgynevezett bolsevik veszély. (...) A fasiszmus sikere tehát, úgy tűnik fel, nem hozandó összefüggésbe a középrétegek válságával, sem ezek felemelkedésével, jóllehet az őket alkotó különböző társadalmi kategóriákban több-kevésbé hangsúlyos módon törekedtek, a felépítmény és a szerkezet körülményeinek hatására, az uralkodó kapitalista csoportokkal szövetekezni: ennek a szövetségnek vált közvetítőjévé és eszközévé a fasiszmus." *Candeloro*, VIII, 421-424.)

A IX. kötet bevezetőjében Candeloro megállapítja, hogy a fasiszmus és az előző korszak, illetve a fasiszmus és a későbbi olasz történelem viszonyát egyaránt a kontinuitás és a szakítás egyidejű előfordulása jellemzi. A fasiszta rendszer ugyanis nemcsak néhány intézményt – mint például a monarchia, a hivatalnoki kar és a hadsereg – örökölt, hanem – a külpolitika egyes irányzatain kívül – egy lényegileg autoritárius kormányzati rendszert és gyakorlatot is. Másrészt a fasiszmus szakított a liberális parlamentarizmus hagyományával, és teljesen megszüntette a szabadságjogok korábbi garanciáit. Különösen a szakszervezeti szabadság megszüntetése érdemel itt említést. "Másodszor, meg kell jegyezni, hogy a fasiszmus – kezdetben közép- és kispolgári csoportok kifejeződése, azután erős agrárius csoportoké –, '22 és méginkább '25 után a polgári erők (nem mindig kompakt, de összességében tartós) blokkjának támogatását élvezte, amely blokkban a leghatalmasabb ipari és pénzügyi csoportok kerekedtek felül. A fasiszmus tehát a társadalmi konzerváció és reakció rendszere volt azoknak a munkás- és paraszterőknek a tekintetében, amelyeket a szocialisták, később részben a katolikusok, a kommunisták és egyes zónákban az anarchisták is szerveztek, s amelyek a XIX. század utolsó évtizedétől mindinkább megerősödtek Olaszországban, egészen az 1919-20-ban elért csúcspontig. Tehát reakciós rendszer, de új típusú, mert a fasiszmus – mindenekelőtt 1925-től kezdve – a tömegek megszervezését és, amennyire lehetséges, a konszenzusuk elnyerését célozta meg egy sor eszközzel, amely lassanként tökéletesedett a harmincas években. E konszenzus eléréseért a fasiszta propaganda különböző irányokban nyilvánult meg: a duce magasztalásában; a korporativizmusnak mint a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentét megoldásának prezentálásában; a falusiasításban és a teljes talajjavításban; de mindenekelőtt a 'helyet a nap alatt Olaszországnak' formulában összefoglalt imperialista expanzióban, ami 1932-33-ban kerekedett felül. A polgári blokkot, amely munkásellenes

funkcióban született, tehát megerősítették a tömegek kordában tartására, ami a katonai és rendőri elnyomással együtt biztosította a rendszernek a tömegek általában passzív, de a nacionalista lelkendezés pillanataiban aktív „konszenzus”-át. A külpolitikai siker ennél fogva a rendszer erejének egyik momentumává vált a harmincas években. (...) A fasizmus mint autoritárius és társadalmilag reakciós rendszer, amely azonban megszervezi a tömegeket és egy ideológia alapján vezeti őket, tendenciaszerűen totalitárius rendszer. Ebben különbözik a múlt autoritárius rendszereitől és sok, a saját korában létezőtől, amelyeket csak – vagy túlnyomórészt – a hadseregekre és a rendőrségekre alapoztak. Ebben az értelemben a fasizmushoz leginkább hasonló rendszer a németországi nemzetiszocialista rendszer, jóllehet az olasz fasiszta rendszerhez képest ez teljesebb és koherensebb volt szerkezetében és háborús és hódító politikájában...” (Candeloro, IX, 8–10.)

A harmadik szerzőnek, Simona Colarizinek nem volt módja állást foglalni a fasiszta korszak egészével kapcsolatban, mivel a téma tárgyalását 1938-cal kellett kezdenie. Egy fontos kérdésben eltér a véleménye a történészek többségének álláspontjától: ellentétben azzal a nézettel, amely szerint Mussolini rendszere 1925 és 1929 között „teljesedett ki”, azaz vált totalitáriussá, ő ezt a kifejeletet az 1937 és 1939 közötti szakaszban látja. Ennek okát a náci Németországhoz való teljes és visszafordíthatatlan csatlakozásban, legfőbb megnyilvánulását pedig a faji megkülönböztetés bevezetésében és a vele járó politikai változásokban véli megtalálni. Az összefüggést illetően nincs is vita a történészek között. Az a nézet azonban, amely szerint a totalitárius rendszer csak a harmincas évek második felében épült ki, *Renzo De Felice*től származik (nagy életrajzi munkájának *Mussolini il duce* című kötetében fejté ki). Ezzel a fölfogással vitatkozik *Candeloro*, aki műve IX. kötetében (440–442.) egy lábjegyzetben emlékeztet arra, hogy a totalitárius rendszer főbb elemei már körülbelül egy évtizeddel korábban megvoltak az olasz fasizmusban.

”1925 végén az autoritárius állam kiépítése jelentékeny lépéseket tett meg, de inkább adminisztratív, mint törvényhozási úton. Kibontakozott azonban a nyilvánvaló körvonala annak, hogy az államot, nem pedig a pártot teszik az új Olaszország politikai életének centrumává” – írja *Veneruso* (80.), aki ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy abban az időben lett vége a parlamentáris államnak; de ami kibontakozóban volt, az még nem a totalitárius állam, hanem az autoritárius államnak az a típusa, amelyet még az albertinus statutum (a Szárd Királyságban 1848-ban életbe lépett alkotmány, amelyet Károly Albert király hagyott jóvá) és a múlt század végén Sonnino miniszterelnök irányzott elő.

Ami a Fasiszta Nemzeti Pártot illeti, az „államosítás” már 1927 elején befejezett tényvé vált: Mussolini január 5-én kiadott körlevelében a prefektusok ellenőrzése alá helyezte a PNF szervezeteit és különösen annak federálisait (megyei titkárait). „Öt év elteltével tehát a párt elveszítette mindenfajta politikai funkcióját. Talpon maradt – és egyre növelt funkciókkal (amelyek hamarosan kvázi totalitáriusakká váltak) –, mint hatalmi és a tömegek kordában tartására szolgáló apparátus és mint a másutt hozott döntések visszhangja.” (*Veneruso*, 83.)

Veneruso – amint az már a fasiszta rendszerrel kapcsolatos áttekintésből is ki-
tűnt – úgy látja, hogy a középrétegek az ország történetében először szerezték
meg a politikai hatalom és a főhivatalok posztjait. Ez a nagyszabású személy-
csere azzal a következménnyel járt, hogy az új funkcionáriusok és tisztviselők kö-
zül sokan alkalmatlanoknak bizonyultak a megszerzett poszt betöltésére. Éppen
ez az alapvető hiányosság serkentette Mussolinit, hogy egyre inkább átalakítsa
a párt szerepét, amely 1925 és 1927 között immár arra lett kárhóztatva, hogy
a fegyelmelésnek és az egyre inkább rendszerként megjelenő erők besorolásának
egyszerű eszköze legyen. A párt politikai szerepe ilyenén lefokozásának ellenté-
telezése egyedüliségének, túltengésének és formális totalitarizmusának elismerése
volt. Farinacci utóda, Turati tehát hozzálátott, a fasiszta állam és Mussolini szol-
gálatában álló egyedüli párt új képének és új szerepének definiálásához. A pártot
ennélfogva az állam minden szervezetét közösen jellemző hierarchikus tendenciák
szerint mintázták meg. Ahogyan az állami hierarchák, úgy a pártéi is, a legfőbbtől
a legkisebbekig, a felülről történő kinevezés kritériumai szerint lettek kiválasztva.
A titkárt a Nagytanács nevezte ki a kormányfő javaslatára, aki, *ipso iure*, a fa-
sizmus vezére' is volt. (...) Ezen szervek egyikének sem volt lehetővé téve a valódi
politikai tevékenységben való részvétel, hanem mindegyik hűséges végrehajtója
kellett hogy legyen annak a politikai vonalnak, amely a csúcson határozottat el
a politikai tevékenység egyetlen elismert és érvényes fórumaitól, Mussolinitól.”
(*Veneruso*, 94–95.)

A pártfunkcionáriusok azért nem maradtak hatalom és befolyás nélkül. Ha a
politikai hatalomból kizárattak is, rendelkezésükre álltak a ”második kormány”
pozíciói a különböző fasiszta tömegszervezetekben. Itt alkalom nyílt az érdekszö-
vetségek kialakítására és a meggazdagodásra is. Részben ez volt az oka annak,
hogy 1932-ig időről időre tisztogatásokat hajtottak végre. 1932-ben azonban újból
lehetővé vált a pártba való belépés. Attól kezdve ”Starace egy olyan pártnak a
képét ápolta, amely közvetlenül – a tagfelvételeken keresztül – vagy közvetve – a
szakmai és szabadidős szervezetek révén – az egész olasz lakosságot szándékozott
besorolni. Attól a pillanattól kezdve nemcsak hogy nem hajtottak végre több
tisztogatást, hanem, ellentétben azzal, ami korábban történt, többé semmiféle
politikai ellenőrzést sem gyakoroltak. A pártigazolványnak, amely a személy-
azonossági igazolvánnyal vált egyenértékűvé, többé semmi jelentősége nem volt.”
(*Veneruso*, 95.)

”Kötelezővé tették az ifjúsági fasciókba való belépést, amelyek így, az iskolákon
keresztül, besorolták az egész olasz ifjúságot. 1932-ben kibocsátották a Fasiszta
Nemzeti Párt új szervezeti szabályzatát, amely jelentőségteljesen még csak nem
is utalt arra a tényre, hogy ez éppenséggel egy párt, amelyet immár egyszerűen
úgy definiáltak, mint a vezér és az állam szolgálatában álló milíciát. A párt
tagjai ezért kötelesek voltak nem vitatkozni, hanem hűségesen követni a vezér
parancsait’, ahogyan a fasiszta eskü megerősítette. Magát a pártot keményen
militarizálták: az egyenruhák viselését határozottan előírták a pártgyűléseken és
ceremóniákon és néhány különleges munkahelyen is. Egy ilyen párt azonban nem
gyakorolható semmiféle politikai funkciót, hacsak nem volt az merőben szerve-

zési jellegű. (...) A rendszer vezetői ezért nem a párton belül, hanem a párton kívül lettek kiválogatva: ez csak merő bürokratikus fikcióból – lévén mindenki a párt tagja – jelölhette azokat a személyiségeket, akik valójában személyes koalíció által lettek kiválasztva. A párt lényegében segédrendőri erőnek bizonyult.” (*Veneruso*, 213–214.)

Ilyen körülmények között teljesen érthető, hogy a későbbiekben – a második világháború és számos más tényező hatására – 1942 novemberére és 1943 júliusára között a fasiszmus széthullása addig a pontig jutott, hogy maguk a fasiszta szervezetek váltak a defetizmus és a ducéval kapcsolatos kritika központjaivá. Igen sokan voltak azok a fasiszták, akik ebben a végső periódusban nyilvánosan hajtották végre a fasiszmustól való eltávolodás aktusait, mint például a jelvény eldobása és a tagsági igazolvány meg nem újítása.” (*Veneruso*, 387.)

Giorgio Candeloro többé-kevésbé hasonlóan ítéli meg a fasiszta párt parabóláját. Az 1926-ban végrehajtott átszervezés kapcsán megállapítja: ”A PNF szerkezete tehát mereven hierarchikussá vált, olyannyira, hogy – a párttisztiségekkel felruházott fasisztákat jelölendő – közhasználatú lett a ‚hierarcha’ kifejezés.” 1927 és 1932 között tagfelvételi zárlat volt, ami azonban a 18-21 éves fiatalokra nem vonatkozott. A tömeges kizárások és az ugyancsak tömeges új belépések eredményeként ”jelentős változás volt a párt összetételében: eltávolítottak ugyanis sok, a squadrista időszakból való régi fasisztát, és sok új elem lépett be, nem csupán fiatalok, hanem öregek is, egykori támogatók vagy egyszerűen karrieristák. Szociális szempontból, úgy tűnik fel, 1921–22-höz képest százalékosan csökkent a parasztok és a munkások aránya, és megnőtt a kispolgároké, mindenekelőtt a köztisztviselőké. A fasiszta párt e tekintetben is – még inkább, mint a múltban – annak a polgári bloknak a kifejeződésévé vált, amely fenntartotta a rendszert. (...) A PNF politikája egyébként mind kevésbé különbözött Mussolini politikájától. A párt ténylegesen a vezér akaratának eszközévé vált, nem pedig a rendszer különböző komponenseinek közvetítő és ellenőrző eszközévé, amint az – úgy tűnik fel – Turati szándékában állt kezdetben.” (*Candeloro*, IX, 141–142.)

1929 decemberében Mussolini akaratából törvényt fogadtak el a Fasiszta Nagytanács összetételéről és állami funkcióiról, majd néhány nappal később királyi rendeletben tették közzé a párt új szervezeti szabályzatát. ”Ezekkel a törvénybe foglalt utasításokkal, úgy tetszik, teljessé vált a rendszer kiépítése. De a következő években, egészen az 1943. július 25-i államcsínyig, Mussolini sokkal inkább a személyi diktatúrája eszközeként használta a rendszer intézményeit, semmint egy reguláris működésre és igen hosszú ideig való fennállásra rendelt berendezkedés szerveiként, ahogyan a fasiszta propaganda állandóan proklamálta. Így a Nagytanács, amely 1923-tól egészen 1929-ig összesen 32 ülészakra és 107 ülésre lett összehívva, 1930-tól 1936-ig csak 9 ülészakra és 57 ülésre, 1937-től 1943-ig pedig 10 ülészakra és 23 ülésre.” (*Candeloro*, IX, 158.)

1937 és 1939 között újabb intézkedések tették még hangsúlyosabbá a párt állami szerv jellegét: a párt titkára miniszteri rangot kapott (habár már korábban is joga volt részt venni a minisztertanács ülésein), létrehozták a PNF Országos Tanácsát; majd pedig 1939-ben a korábbi, népszavazással jóváhagyott parlament

helyébe lépett a fasciók és a korporációk kamarája, amely a párt országos tanácsa és a korporációk országos tanácsa tagjaiból állt. "Mussolini elhatározása, hogy növelje személyi hatalmát, nem talált akadályra a kormányban és a pártban sem, amelyet a nagyon hűséges Starace irányított, aki neveltségessé tette magát formalista ritualizmusával, korlátolt és katonás bürokratizmusával, de a vezér teljes bizalmát élvezte, aki majdnem nyolc évig meghagyta ezen az igen fontos poszton." (*Candeloro IX, 442.*)

Starace hosszantartó titkársága sok ellenérzést és gyűlöletet váltott ki a véltársakból. Elmozdítása azonban nemcsak ezzel függött össze, hanem azzal is, hogy a "duce" veje, Galeazzo Ciano a maga befolyása alá akarta vonni a pártot egy közbülső – de őt szolgáló – személy által. Ez volt a fiatal Muti, akinek ugyanúgy nem sikerült igazi pártot csinálnia a pártból, mint elődeinek és utódaiknak (és ez utóbbiak sem voltak kevesen 1940 és 1943 között). "Meg kell azonban mondani azt is, hogy Mussolini, a fasizmus legtehetségesebb emberei iránti bizalmatlansága és féltékenysége miatt, a háború alatt csekély politikai jelentőségű embereket helyezett a párt élére, alkalmatlan fiatalokat váltogatva meglehetősen középszerű öregekkel." (*Candeloro X, 121.*)

Simona Colarizi viszont úgy látja, hogy 1939–1940-ben a politikai tartalmától megfosztott és mértéktelenül megnőtt párt "a rendszer hanyatlásának legnyilvánvalóbb jele", és "megfosztja Mussolinit totalitárius terve végrehajtásának egy fontos eszközétől". Starace leváltása után a szétesés és a degradálódás folyamata még gyorsabb lett, olyannyira, hogy a pártban sokan visszafordultak az előző titkárt. Erre mutat egy 1940 januárjában, Rómában írt bizalmas jelentés is, amely szerint "a párt nagy erőfeszítéseket tesz, hogy sikerüljön egy kis rendet tennie a fasiszták fejében", de az eredmény csak ennyi: "nagy ellentét szavak és tettek, nyilatkozatok és köz- és magáncselekedetek között". (*Colarizi, 61.*)

1943-ban az utolsó őrségváltást hajtotta végre Mussolini: a párt élére a "tiszta" squadrista múltú Scorzát állította. Hogy milyen eredménnyel, azt jól mutatja az a Rómában írt bizalmas jelentés, amely így foglalja össze a közvéleményt: "Ma, amikor a nemzet keményen megfizet a hibákért, ma, amikor az ellenség a kapuk előtt áll, és az országot materiálisan és morálisan lerombolta 21 év korrupció, rendetlenség, tehetetlenség és vereség... ma túlságosan késő van ahhoz, hogy segítségért folyamodjunk, hogy megkísérljük a megmentését egy teljesen megmérgezett és többé nem gyógyítható szervezetnek, főleg olyan felületes sebészeti beavatkozással, amelyet Scorza excellenciás úr látszik véghezvinni. Egyszóval ma – ismétlik – az ország nem hisz többé sem az emberekben, sem az intézményekben, és csak arra törekszik, hogy megszabaduljon egy olyan rendszertől, amely annyi szerencsétlen bizonyítékkal szolgált és amely romlásba döntötte [az országot]." (*Colarizi, 176.*) Egy hónappal később, 1943. július 25-én hajnalban váltotta le Mussolinit a Fasiszta Nagytanács.

A monográfiák szerzői természetesen bőségesen foglalkoznak az olasz külpolitikával is. Ennek áttekintésére nincs módunk, de úgy véljük, hogy a magyar vonatkozások ismertetése érdekes lehet még akkor is, ha ezek szakmai szempontból nélkülözik az újdonságokat.

Mussolini európai politikájának egyik sarkpontja volt már a húszas évek közepén a Közép- és Délkelet-Európa – olasz szóhasználat: a "dunai és balkáni Európa" – iránti érdeklődés. Ez 1925-től, a locarnói szerződés megkötésétől kezdve egyre erőteljesebben érvényesült is. "Mussolini, hogy stabillá tegye az olasz befolyást abban az övezetben, mindenfajta, különösen fegyverellátással segítette a legyőzött hatalmakat. Mindenekelőtt beavatkozott Ausztria és, kevésbé látványos mértékben, Magyarország belügyeibe, nyíltan támogatva mons. Seipel autoritárius katolikus rendszerét és Horthy régensét Magyarországon." Az olasz diplomácia polémiája nem annyira Németország, mint inkább a francia hegemonia előnyeit élvező kisantant országai ellen irányult. "Ennélfogva Mussolini különösen erőteljesen támogatta az Erdélyre... és Csehszlovákia egy részére irányuló magyar követeléseket." (*Veneruso*, 138–139.) "Közép-kelet- és a balkáni Európában a 'fasiszta' pártok és mozgalmak gyakran etnikai kisebbségek politikai követeléseinek kifejezési formái voltak: a németekéi és a szlovákokéi a csehekkel és a morvákkal szemben, a magyarbarát erdélyiekéi (sic!) Az eredetiben: 'transilvani ungarofili' – T. F.) a románokkal szemben, a horvátokéi a szerbekkel szemben. Másutt viszont az ellentétes jelenség volt tapasztalható, mint Katalóniában és Baszkföldön, mint Isztrián és Venezia Giuliában, az antifasizmus az illető államok centralizmusa elleni reakcióból táplálkozott." (*Veneruso*, 173.) "1935-ig Mussolini a nacionalista politikát testesítette meg annak 'kis egyensúlyi' változatában. Regionális egyezményeket kötött vagy próbált kötni a nagy európai államokkal a kicsik kárára, a legnagyobb gondot fordítva arra, hogy kizárja a kombinációkból az európai kontinens periférikus nagy államait (Egyesült Államok, Szovjetunió, Japán) [Sic!]. Egyidejűleg megpróbált kiharcolni egy 'olasz' térséget az európai politikában, privilegizált kapcsolatokat létesítve Ausztriával, Magyarországgal, Albániával és – hol a konszenzus, hol az oppozíció dialektikus pozíciójában – Jugoszláviával, Görögországgal, Romániával." (*Veneruso*, 267.)

Az 1922 és 1929 közötti időszak egyik külpolitikai jellemzője a dunai és a balkáni országokkal szemben követett aktív, de némileg zavaros politika volt azzal a fő céllal, hogy aláássa a francia befolyást és elszigetelje, meggyöngítse, majd pedig szétdarabolja Jugoszláviát – állapítja meg *Candeloro*. "Ugyanakkor szerződést kötöttek 1927 áprilisában Olaszország és Magyarország között, és olasz részről megkezdődött a magyar revizionizmus eléggé nyílt támogatása, amely revizionizmus nagyon eleven volt Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia tekintetében, amelyeknek határai közé az 1920-as trianoni szerződés következtében jelentős magyar kisebbségeket csatoltak. Itt emlékeztetni kell arra, hogy közvetlenül a háborút követő drámai viszontagságok után a hatalom a konzervatív erők kezében volt, Horthy admirális, régens és Bethlen gróf, miniszterelnök vezetésével, akik főleg a mágnások, nagy földbirtokosok érdekeit képviselték. Az ország helyzete ennél fogva nagyon eltérő volt a vele határos országokétól, amelyekben többé-kevésbé széleskörű földreformot hajtottak végre vagy kezdték el. Mindenesetre Olaszország egyezménye Magyarországgal ellentétet nem csupán Csehszlovákiával (amellyel a római kormánynak nagyon hideg volt a viszonya), hanem Romániával is, jóllehet olasz részről megpróbálták lehetőség szerint tartó-

sítani az 1926-ban létrejött jó kapcsolatokat. (...) Mindazonáltal az olasz kormány, bár elvben és néhány gyakorlati kérdésben támogatta a budapesti kormány politikáját, amelyet titkon fegyverekkel látott el a békeszerződést megszegve, 1928-ban és ezt követően néhány évig vigyázott arra, hogy a magyar kormány ne tegyen a dunai szektorban kialakult status quo fenntartására veszélyes revíziós kezdeményezéseket." (*Candeloro*, IX, 174–175.)

Az 1937–38-as fejlemények és az olasz–német viszony tárgyalása során Candeloro megjegyzi, hogy a dunai térséget fenyegető német expanzionizmus megfékezését célzó olasz tendencia erőtlenné vált: "... az úgynevezett Róma–Bécs–Budapest horizontális tengely, amely 1934-ben jött létre, immár nagyon meggyengült, ugyanis Ausztria ellenállási lehetőségei a náci elnyeléssel szemben, azt lehet mondani, napról napra csökkentek, miközben nem volt kétséges, hogy amikor majd végrehajtják az Anschlusst, Magyarország végül sokkal inkább Berlin, semmint Róma felé fog orientálódni." (*Candeloro*, IX, 415.)

Todero Frigyes